

# VENDADE SAALISTETE LUGU:

## 50 AASTAT SAATUSLIKUST PUNKRILAHINGUST EIDAPERE METSAS

JAAK PIHLAU



Richard Saaliste  
11. kompanii ülemana



Artur ja Ilse Saaliste  
metsas 1949. aastal

**E**esti sõjajärgse vastupanuliikumise kõige silmapaistvam mees oli kahtlemata leitnant Richard Saaliste, kelle kohta liikus arvukalt legende juba tema eluajal ja kellele on pühendatud palju artikleid, isegi terveid raamatupeatükke nii kodu- kui ka välis-Eestis<sup>1-4</sup>. Et mõista, millise mehega tegemist oli, toome siin väikese väljavõtte tema sõbrale saadetud kirjast<sup>2</sup>:

"Minu arvates ei ole suurimat ARMASTUST kui SÕDURI ARMASTUS. Ühised ohvrid, ühised kannatused seovad..."

Olen kaks korda vabatahtlikult astunud kodumaa kaitse eest võitlusse ja kaks korda ka haavata saanud. Ma ei tea, kas sa tead, et 1941. a. augustikuus sain Virumaal Purtse jõe ääres kolme kuuliga paremast käsivarrest haavata. Kui teistkordsest haavata saamisest oli veel haav lahti, õnnestus mul kuidagi põgeneda."

1946. aastal Rootsist Eestisse tagasisaabunud Saaliste oli julgeoleku pidev jälitusobjekt, tema kohta saatis ENSV julgeolek Moskvasse eriteateid ja tema surmast teatati isiklikult Nõukogude julgeolekuministrile Abakumovile. Kahjuks on kirjutistes Richard Saaliste kohta sageli segamini aetud legendid ja tegelikkus ning teenimatult on varju jäänud tema vanem vend Artur, kes oli oma nooremale vennale suureks eeskujuks.

**DOKUMENTE JA FAKTE**

15. detsembril 1949 saatis ENSV julgeoleku-minister B. Kumm järgmise ülisalajase kiritlegrammi<sup>5</sup> üleliidulisele julgeolekuministeeriumile. Sadade samal aastal Moskvasse saadetud teadaannete hulgas on see teadaolevalt ainus, mis lisaks Ministeeriumi 2. Peavalitsuse ülemale on adresseeritud ka kurikuulsale NSV Liidu julgeolekuministrile kindralpolkovnik Abakumovile.

**NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Ministrile kindralpolkovnik****seltsimees Abakumovile****NSV Liidu Riikliku Julgeolekuministeeriumi 2. Peavalitsuse Ülemale kindralmajor seltsimees Pitovranovile**

Agentuurajas "Miraaž" läbiviidud abinõude realiseerimisplaani tulemusel 11. detsembril k.a. kombinatsioonis osalenud agendi "Välk", salainformaator-sidepidaja "Tulp" ja Eesti MGB Merebasseini valveosakonna naiskaastöölise Simsoni abil meie poolt unerohtu kasutades võeti salaja kinni illegaal Sulev Hansen – Stokholmi Eesti Rahvuskomitee emissari, Ameerika luure agendi Richard Saaliste sidemees – kes ülekuulamisel andis tunnistusi Richard Saaliste ja temaga koos varjuvate isikute asukoha kohta.

Nende andmete alusel töötati meie poolt välja operatsiooniplaan, mis nägi ette Richard Saaliste kinnivõtmist elusalt ja operatsioonis Sulev Hanseni kasutamist teejuhina punkri juurde. 14. detsembril k.a. operatsiooni käigus, vaatamata kasutatud abinõudele, kaasa arvatud raadioruupori kasutamisele, avaldasid Richard Saaliste kaaslased operatiivvärgurile visa relvastatud vastupanu. Tekkinud tulevahetuses tapeti –

1. Saaliste Richard Otto p., hüüdnimi "Hendrik", 32-aastane, pärit Velise vallast Läänemaal, endine Omakaitse pataljoni-komandör, Stokholmi Eesti Rahvuskomitee emissar ja Ameerika luure agent; saabus illegaalselt Eestisse detsembris 1946.

2. Saaliste Artur Otto p., hüüdnimi "Ants" /Richard Saaliste vend/, 36-aastane, pärit Velise

vallast Läänemaal, endine sõjalis-fašistliku organisatsiooni Omakaitse pataljoni-komandör. Illegaal alates 1944. a. sügisest.

3. Toomingas Elmar Jüri p., hüüdnimi "Andres", sünd. 1908 Pärnus. Juhtis 1941. a. Nõukogude vägede taganemisel ENSV-st vastuhakku Pärnumaal Orajõe vallas; endine sõjalis-fašistliku organisatsiooni Omakaitse pataljoni-komandör. Illegaal alates 1945. aastast.

4. Saaliste /Kuusk/ Ilse Mihkli t., sünd. 1923. a. Läänemaal Märjamaa vallas, Artur Saaliste naine. Illegaal alates 1947. aastast

5. Ainsalu Helje Antoni t., sünd. 1923 Järvamaal Kärü vallas, Richard Saaliste armuke. Illegaal alates 1949. a. septembrist.

Elusalt tabati:

Kuusk Erika Mihkli t., sünd. 1927 Läänemaal Märjamaa vallas. Ilse Saaliste õde. 1949. a. märtsis hoidis end kõrvale väljasaatmisest ja läks illegaalsiks.

Saaliste punkrist võeti ära:

3 vintpüssi

2 automaati

5 püstolit ja palju padruneid.

Lähemalt eriteates.

Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Minister  
kindralmajor /Kumm/

15. detsembril 1949

Nr. 492

Jäeb vaid lisada, et see tšekistlik operatsioon toimus umbes kolm kilomeetrit Eida-perest lõuna pool tollase Pärnumaa kirdenurgas, veidi üle kilomeetri kaugusel Reonda ja Ellamaa küladest. Selles haarangus osales ligi paarsada MVD eriväeosa sõdurit ja rühm tšekistlike MGB Pärnu ning Tallinna keskaparaadi

<sup>1</sup> Vello Pekomäe. Nad panid vastu viimseni. Stockholms Tidningen eestlastele, 5. apr 1957.

<sup>2</sup> Hamilkar Mengel. Suurim armastus. New York, 1960, lk 110–112 ja 194–208 (kirjad sõbrale).

<sup>3</sup> Mart Laar. Suurim armastus. Stockholm, 1994. Sisaldab E. Saare toimikus säilinud R. Saaliste päeviku sissekandeid 8. oktoobrist kuni 20. novembrini 1949.

<sup>4</sup> Uudo Koolmeister. Mõnda leitnant Richard Saalistest. Hiiumaa, 27. sept 1994.

<sup>5</sup> ERAF, f 131, n 1, s 157, l 343–344.

2-N-osakonnast, kus tegeldi otseselt metsavendluse likvideerimisega. Kohal olid ka 2-N-osakonna ülem Dmitri Taevere ja leitnant Elmar Vertman<sup>6</sup>, kes paar päeva varem oli juhtinud Saaliste sidemehe Hanseni kinnivõtmist ja läbi viinud tema esimese ülekuulamise. Vertman oli sama aasta 27. veebruaril olnud rünnakrühma juhiks RVLi staabipunkri hävitamisel Pärnu-Jaagupi lähedal Ertsma rabas, kus hukkus seitse RVLi juhtivat liiget. Arvata vasti oli ka tema see, kes mõlemas haarangus ruupori kaudu eesti keeles ümberpiiratuid allaandmisele kutsus. Hiljem osales ta Rootsi ja Inglise luure vastastes petteoperatsioonides ning juhtis ka eriooperatiivrühma SOO (Spetsialnoje Operativnoje Otdelenie), mida aastatel 1951–56 kasutati Inglise luure vastastes luuremängudes<sup>7</sup>, töustes hiljem Eesti KGB vastu- ja seejärel välisluure juhiks.

Richard Saaliste oli sel ajal 33-aastane, sündinud 6. juulil 1916 neljalapselises taluperekonnas Nurtu-Ojaäärse külas Läänemaal. Ta põlvnes igipõlisest põllumeeste perekonnast, kellele kuulus suur (70 ha) hästikorrastatud talu kaunis kohas Velise jõe ääres. Mõnedel andmetel asetses just seal muistse maavane ma suur talu. Richard Saaliste lõpetas Jänedä põllutöökooli ja EV Sõjakooli aspirantide klassi, saades 1940. augustis lipniku aukraadi. 1941. aastal organiseeris ta Läänemaal metsavendade salga ja osales lahingutes saartel ning Virumaal, kus sai parema käe küünarnukist haavata. Rindeteenistuseks kõlbmatuna suunati ta Omakaitse ülemaks Hiiumaale, kus õppis relva käsitsemä ka vasaku käega, tehes seda niisama hästi kui varem paremaga. 1944. aastal mobilisatsiooni käigus määrati ta leitnandina 6. piirikaitserügemendi 3. pataljoni kompaniiülemaks ja võttis osa Kagu-Eesti lahingutest, saades Lääniste all 18. augustil 1944 uuesti haavata. Lahtise reiehaavaga viibis ta mitmes haiglas, viimati Hiiumaal, kust 2. oktoobril, samal päeval kui venelased saarel maabusid, evakueerus Rootsi.

Artur Saaliste elukäigu kohta on toodud lühiülevaade 1937. aastal ilmunud kogumikus "Maakondlikud suurmehead"<sup>8</sup>:



Artur ja Ilse Saaliste

Saaliste, Artur – põllum. Velises. Sünd. 5. dets. 1913. Velise v. Läänem. Õppis Velise algk., Jänedä Põllutöök. ja lõp. E.V. R. sõjak. 1934. Olnud pärast sõjak. lõp. tegelik põllum. isatalus, kus teostanud uuendusi. On K. L. Velise komp. päälük, Nurtu Noorrahva ühingu esimees ja lavategelane.

Sellele võib lisada, et Artur Saaliste tegeles aktiivselt spordiga, tulles 1942. ja 1943. aastal Eesti meistriks kreeka-rooma maadluse keskkäalus Märjamaa võistkonna koosseisus. Samaaegselt oli ta Märjamaa Omakaitse pataljoniülem.

Elmar Toomingase tegelik sünniaeg on 4. september 1905 (Tori vald Pärnumaal).

<sup>6</sup> ERAF, f 1, n 6, s 5304 ja 9116. Taevere avaldas hiljem Saaliste tabamise kohta propagandistliku üllitise, milles toodul tegelike faktidega väga vähe ühist on (Rahva Hääl, 16. dets 1967).

<sup>7</sup> Indrek Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Tallinn, 1996.

<sup>8</sup> Maakondlikud suurmehead (toim A. Kalda). Tartu, 1937, lk 139.

Elukutselt oli ta kooliõpetaja, alates 1926. aastast Metsapoole (varem Treimani) 6-klassilise algkooli juhataja<sup>9</sup>. Ta oli samuti lõpetanud Tondi sõjakooli aspirantide klassi ja tegutses sõja ajal Omakaitse pataljoniülemana Orajõel.

## KOJUTULEK

Sügisel 1946 tegi Richard Saaliste koos Läänemaa Omakaitse endise staabiülema Talvariga esimese katse mere kaudu kodumaale tagasi pöörduda, kuid seda takistas torm, mootoririke ja Vene piirivalvelaevade blokaad. Mõnede teadete kohaselt oli paadis kaasas ka ajalehe New York Herald Tribune korrespondent, kuid muud allikad seda ei kinnita<sup>10</sup>.

Teine ja edukam mereretk toimus paar nädalat hiljem, kui 1. detsembril maabuti Saaremaa kagurannal Kübassaare poolsaarel (mitte Sõrves, nagu vahel väidatud). Kübassaare neemest möödumisel satuti aga karile ja Muhu kaudu mandrile jõudmiseks tuli kasutada juhuslikult ettesattunud kalapaate. Algselt oli kavas sama paadiga nädala pärast tagasi pöörduda (kaasa võeti 1200 liitrit bensiini), kuid avarii tõmbas sellele plaanile kriipsu peale. Kogu kuueliikmeline meeskond (Saaliste, Tarvis, Krabi, Nurk, Tammiksalu, Mutso) koosnes Läänemaa meestest (kapteniks olnud Vassili Tarvis oli pärit Muhust, kuid temagi pere elas tollal Virtsu lähedal). Retke peamiseks eesmärgiks oli perekonnaliikmete ja mõnede teiste Eestis viibivate isikute toimetamine Rootsi. Seda küll suurema päästekaatri abil, mis 10.–12. detsembril paiku pidi saabuma Nõva rannikule. Saaliste hiljem arreteeritud kaaslaste ülekuulamisprotokollid kummutavad üldlevinud arvamuse, et kaasa oli antud ka raadio-saatja ning relvad. On tõsi, et vahetult enne lahkumist kohtus Saaliste mõnede Eesti pagulaskonna juhtidega, kuid Ameerika või mõne muu välisluure ülesande täitmisest ei olnud juttugi. Tegelikult Richard Saaliste ja Talvarit asendanud Tammiksalu liitusid reisiiga viimasel hetkel, paadiretke tegelikeks organiseerijateks olid Eesti baptistid (Aleksander Krabi oli endine baptisti jutlustaja Haapsalu lähedalt Asuküläst).

Saaliste ja tema kaaslased ei aimanud aga, et nende saabumisest julgeolek juba teadis – seda nii postitsensuuri kui ka välisluurelt saadud teadaannete kaudu<sup>11</sup>. Välisluure andmetel oli retke üheks eesmärgiks Rootsi toimetada Eesti baptistide juht ja julgeolek selgitas otsekohe välja tema isiku. Eesti MGB 2. osakonna aruandes<sup>12</sup> on kirjutatud: *“ENSV baptistide juht, Lipstok Johannes Jaani p., kelle järgi Rootsist pidi paat saabuma, tuvastati Haapsalu linnas, värvati ja ühtlasi võeti agentuurtöötluse alla.”*

Agentuurtöötluse alla võtmine tähendas, et teda eriti ei usaldatud; hilisemate teadete kohaselt kavatseti teda isegi arreteerida. Pideva valve alla võeti ka Mutsode talu Taebla vallas Nihka külas. Nii juhtus, et kui Saaliste koos oma kaaslastega saabus Mutso tallu, siis hoiatati teda otsekohe julgeoleku varitsuse eest. Nõvale 10. detsembril paiku oodatud paati aga ei saabunud ja kõik kuus meest hakkasid end varjama eri kohtades Läänemaal. Richard Saaliste lahkus oma kodukülasse Velisel, kus juba 1944. aastast alates varjas end tema vend Artur. Kodutalu sealauda pööningule ehitatud punkris saatsid nad mööda ka aastavahetuse 1946/47.

Julgeolek saatis nüüd otsingule mitu oma paremat agent, nende seas “Tasuja” ja “Žarski”. 1947. aasta kevadel õnnestus “Tasujal” ühelt Mutso sugulaselt teada saada, et Rootsist on Eestisse salaja saabunud Paul Mutso koos mitme oma kaaslasega. Agent kohtus ka paar korda Paul Mutso endaga, kuid 9./10. augusti ööl Haapsalu lähedases metsas korraldatud haarangus pääses Mutso põgene-ma ja tapeti tagaajamise käigus. Seejärel seati Mutso tallu üles lõks ja arreteeriti mitu Saaliste kaaslast, veidi hiljem ka teised temaga seotud isikud. Kokku anti kohtu alla ja saadeti laagrisse 19 inimest<sup>13</sup>, mõned kinnipeetutest vabastati ja värvati agentideks.

<sup>9</sup> Aino Lepp. Ei ole suuremat tegu, kui haarata relv isamaa õnne pärast... Pärnu Postimees, 4. nov 1995.

<sup>10</sup> ERAF, f 130, n 1, s 9329E, lk 133.

<sup>11</sup> ERAF, f 131, n 1, s 107, l 19; f 131, n 1, s 120, l 230; f 131, n 1, s 45, l 135–137.

<sup>12</sup> ERAF, f 131, n 1, s 120, l 120.

<sup>13</sup> ERAF, f 130, n 1, s 11656E, 6 köidet.

Alles hiljuti on selgeks saanud agendi "Tasuja" nimi. See oli Leopold Ruuval, kelle värvas isiklikult MGB 2. (vastuluure)osakonna ülem Eduard Neelus<sup>14</sup> ja kes tol ajal töötas Haapsalu Kalakombinaadis randade inspektori ametikohal<sup>15</sup>.

## METSAVENNA AASTAD

Richard Saaliste pääses lõksust seetõttu, et viibis Haapsalust kaugel ja pidas oma endiste kaaslastega sidet ainult sidepidajate kaudu, kes tema tegelikkuse asukohta ei teadnud. 1947. aasta jooksul kohtus Richard Saaliste paljude Läänemaa, Harjumaa, Pärnumaa ja Järvamaa metsavendadega, kujunedes tegelikult Läänemaa ja Kesk-Eesti metsavendade üldtunnustatud juhiks. Turvalisuse huvides ei peatunud ta kaua ühegi metsavendade salga juures. Artur Saaliste vahendusel kohtuti Vigala valla Araste külast pärit Endel Redlichiga, kes 1947. aasta

suvel oli metsa läinud ja rajanud RVL-nimelise (Relvastatud Võitluse Liit) ülemaalse vastupanuorganisatsiooni. Põhimõtteliselt Saalisted aktsepteerisid Redlichi koostatud RVLi põhikirja punkte, kuid pidasid poolavalikkuse tegutsemisviisi liiga ohtlikuks ning ametlikult RVLi liikmeks ennast ei registreerinud<sup>16</sup>. Siiski tutvustasid nad organisatsiooni põhikirja mitmele teisele juhtivale metsavennale, nagu Erich Jerletile, Vambola Orasele, Osvald Raadikule ja Elmar Saarele.

Suureks probleemiks jäi aga side loomine Rootsiga. Hiljem on väidetud, et Saaliste radiojaam uppus koos paadiga, kuid ta jätkas sidepidamist Rootsiga teadmata viisil. Seda kinnitas ta isegi mõnele tuttavale metsavennale, ilmselt soovimata neile pettumust valmistada. Tegelikult olidki talle mõned raadiošifrid ja kuupäevad kaasa antud, et võimaluse korral Rootsiga raadioühendusse astuda (ise ta raadiotööd ei tundnud). Jerleti abiga õnnestus hankida Saksa luurajatest maha jäänud vene päritolu Sever-tüüpi radiojaam ja veidi raadiotööd tundva Orase abil üritatigi 1947. aasta kevadel Rootsiga ühendust võtta. Katsed aga ebaõnnestusid – võib-olla saatejaama vähese väljundvõimsuse tõttu, võib-olla seepärast, et Saaliste Rootsist lahkumisest oli möödunud liiga palju aega ja raadioseansse seal enam ei oodatud.

Pärast kaaslaste arreteerimist katkestas Richard Saaliste sügisel 1947 igasugused sidemed RVLiga ja lahkus Läänemaalt sügavamale sisemaale Raikküla, Järvakandi, Lelle ja Käru valla territooriumile. Talve 1947/48 veetis ta arvatavasti Käru valla Määrasmaa küla talus, kus elas Helje Ainsalu nimeline noor neiu, kellega ta äsja oli tutvunud. Metsavendade aktsioonides Artur ja Richard Saaliste ei osalenud, pidades õigemaks äraootetaktikat, eeldades, et peatselt puhkeb uus maailmasõda Nõukogude Liidu ja lääneriikide vahel, kus ka organiseeritud metsavendlusel on oma roll täita.

Järgmisel, 1948. aastal kohtasid Saalisted Lelle lähedases Riiuma talus paljusid ümbruskonna metsavendi ja illegaale, nende hulgas ka Endel Pärna, Elmar Saart, Evald Virkust, Valdo Pöldverit ja Sulev Hansenit. Hanseni soovitusel rajati uus talvepunker Eidaperest

<sup>14</sup> ERAF, f 1, n 6, s 7576. Eduard Neelus (1918 Jämsä – 1983 Tallinn), rahvuselt eestlane, liitus NKVDga 1940, oli 1947–50 MGB 2. (vastuluure)osakonna ülem, hiljem töötas MVDs, olles muu hulgas SORVVO ülemaks.

<sup>15</sup> Leopold Ruuval (ka Ruuvall), endine taksoomanik Haapsalus ja Tallinnas, võeti Haapsalu Kalakombinaati tööle randade inspektorina 9. apr 1947; oli üks eestlaste ülevedajaid Rootsi 1944. a septembris; Paul Mutso äraandjana mäletavad teda paljud Mutso omaksed ja kohalikud elanikud.

<sup>16</sup> RVLi kohta on levinud palju legende osaliselt ka seepärast, et EKP ja julgeolek püüdsid selle abil massirepressioone õigustada. On teada, et uurimisosakonna ülem Jakobson ja tema asetäitja Pupõšev sundisid aastaül 1948–49 paljusid arreteeritud metsavendi ja nende abistajaid alla kirjutama protokollile, kus nad kinnitasid oma kuulumist RVLi, kuigi kuulsid niisugusest organisatsioonist esimest korda. Tegelikult alustati RVLi liikmeks registreerimist 1947. a suvel (pärast varem legaliseerunud Endel Redlichi metsaminekut) ja see jätkus kuni 1948. a juunini, kui massiliste haarangute tõttu Läänemaa ja Pärnumaal ametlik liikmeks võeti lõpetati. Viimased pool aastat varjas Endel Redlich ("Must Kinnas") end üksi Läänemaal Kullamaa valla Urevere külas, kus hukkus agendi "Mänd" (E. Kasesalu) ja kinnilangenud endise kaaslaste Elsa Mesneri julgeolekule antud informatsiooni kaasa 28. juunil 1949.

lõuna poole Reonda ja Ellamaa külade lähedasse metsatukka talu lähedale, kus elas Sulev Hanseni vend Jaan.

Julgeolek jätkas muidugi Richard Saaliste jahti. Teda üles otsima saadeti palju teenekaid agente, nende seas ka saksaagee Haapsalu politseikomissari abi Eduard Mursal (koodnimega "Rändur")<sup>17</sup>. Tema otsinguid ei saatnud küll edu, kuid tal õnnestus kohtuda ühe Helmuti-nimelise metsavennaga, kes talle tutvustas RVLi põhikirja, värbas selle organisatsiooni liikmeks ja kinnitas, et nende tegevust juhib Rootsist saabunud Richard Saaliste<sup>18</sup>. Sel ajal oli julgeolekul RVList veel vähe teada ja nii sündis legend, nagu tegutseks Eestis võimas põrandaalune organisatsioon nimega RVL, mille on loonud Rootsist saabunud Saaliste ja tema kaaslased.

## SAATUSLIK 1949. AASTA

1948./49. aasta talve veetsid vennad Saalisted Eidapere-lähedases punkris. Kuigi nad teadlikult püüdsid kokkupõrgetest julgeolekuga kõrvale hoida, juhtus sellel talvel siiski üks intsident<sup>19</sup>. Richard Saaliste sattus öösel Koogiste jaama lähedal raudteel kõndides vastamisi samas valvekäiku tegeva Lelle miilitsa Õispuuga. Viimane möödus temast, käsutas siis ootamatult käed üles ja tulistas, Saalistet siiski tabamata (kuul läbis mantlikrae). Vastuseks tulistas metsavendade juht läbi tasku ja tabas meest kohe surmavalt. Võimud ei suutnudki Õispuu tapjat leida, peamine kahtlus langes Lelle lähedal metsas end varjavale Elmar Sopile.

Märtsiküüditamine tõi metsavendade ellu suuri muutusi. Toiduvarude hankimine muutus raskemaks, palju abistajaid ja varjajaid küüditati, üha enam metsavendi tabati või langes reetmise läbi. Küüditamise vastuaktsioonina ilmusid vennad Saalisted oma kodukülla Nurtule ja lasid maha kaks kohalikku nõukogude aktivisti, küüditamise peaorganisaatorit. Märtsis arreteeriti ka Saalistega tihedalt seotud Vambola Oras ("Vammi"), kelle ülekuulamisel KGBl õnnestus saada olulisi andmeid Saalistete võimaliku asukoha kohta.

Saalistete tabamiseks seati sisse agentuurasi (*agenturnoe delo*) "Miraaž", mille raamides saadeti "illegaalina" Rapla-Lelle-Järvakandi piirkonda agent "Välk", endine Eesti Vabariigi ohvitser. Tal õnnestus kiiresti kohalike metsavendade, nende hulgas ka Sulev Hanseni usaldus võita ja Riiuuna talus kohtuda ka Artur Saalistega, keda ta tundis juba Tondi sõjakooli ajast. Arhiivis on säilinud kümme-kond agent "Välgu" ja tema sidepidaja "Tulbi" (kelleks oli tema naine Asta-Virve) ettekannet, kus antakse põhjalik ülevaade ümbruskonnas tegutsevatest metsavendadest, nende tegevuskavadest, varjumispaikadest ja abistajatest<sup>20</sup>. Agent püüdis ka Saaliste punkri täpset asukohta välja selgitada, kuid see ei õnnestunud, kuna rangeid konspiratsioonireegleid järgides kutsuti sinna vaid üksikuid äraproovitud võitluskaaslasi. Samal põhjusel ei kohtunud Saalisted lähikonnas ringiliikuva ja end kolonel Sinkaks nimetava mehega, keda õigusega peeti KGB agendiks. Sügisel liitusid uute punkrikaaslastena Ilse Saaliste õde Erika Kuusk, Helje Ainsalu ja Elmar Toomingas. Meenutab Erika Kuusk-Kask<sup>21</sup>:

"Mu õde Ilse oli abielus Artur Saalistega, kes varjas end peale 1944. aastat kodutalu lähedal Nurme talus, samuti Lelle vallas Riiu-mal. Mingit kavatsust 1944. a. sügisel koos naisega evakueeruda neil polnud, Ilse sel ajal haige ka polnud; mäletan, kuidas Artur rääkis Eesti oma valitsuse loomisest ja koos Tiefsi valitsusega Läänemaa rannikul viibimisest. Kohtasin teda ja Rootsist saabunud Richard Saalistet 1947. aasta talvel, kui nad varjasid ennast kodukülas Nurtul sigala lakas. Toiduga varustasid neid kaks kohalikku neiu, kelle

<sup>17</sup> ERAF, f 131, n 1, s 120, l 369.

<sup>18</sup> "Helmut" oli ilmselt üks RVLi juhte Helmut Valdma-Valdek, hüüdnimega "Majandusminister", kes tapeti 1. jaanuaris 1948 Märjamaa valla Piipari talus.

<sup>19</sup> Linda Saar artikli autorile 8.05.1999. Linda Tamsalu-Saar arreteeriti Saaliste salga abistajana jaanuaris 1950 ja talle mõisteti 10-aastane laagrikaristus.

<sup>20</sup> ERAF, f 130, n .1, s 15328E.

<sup>21</sup> Erika Kuusk-Kask artikli autorile 7.06.1997 ja 4.01.1998.

Erika Kuusk



nimesid ma ei tea. Saalistete vanemad olid kodutalust välja aetud, elasid saunas. Samal talvel suri nende ema, pojad vaatasid matuserongkäiku pealt, piiludes laudahoone ukse vahelt. Isa Otto suri hiljem tütre Meeta juures Pärnus.

1949. a. märtsiküüditamine tabas minu vanemaid, ka Meetat, mina ise pääsesin, kuna õppisin Tallinnas Kergetööstuse Tehnikumis. Öde Ilse varjas sel ajal end koos mehega Eidapere lähedases punkris, kuhu ma samuti läksin aprilli alguses. Seal olid ka Richard Saaliste ja Elmar Saar. Elasin punkris paar kuud, siis lahkusin oma tuttavate juurde Virumaal, elades peamiselt Moel. Kui sain teada, et kohapeal tehakse passikontrolli, tulin Eidapere punkrisse tagasi. Seal viibis nüüd lisaks Saalistetele ja Ilsele ka Richard Saaliste pruut Helje Ainsalu Kärult ja Elmar Toomingas. Hiljem olen kuulnud, et Toomingas varjas end varem oma tädi juures Pärnus. Tema naine Lilli viibis koos alaealiste lastega lühiajaliselt küll Lellel, kuid minu arvates polnud sellel Eidapere punkriga mingit seost. Helje Ainsalu oli töötanud telefonistina Kärul. Kui ta ükskord käis Saaliste piltide ilmutamise pärast Paides fotograafi juures, siis ta arreteeriti ja värvati KGB kaastööliseks. Helje andiski koostööks nõusoleku, kuid peale vabastamist putkas kohe metsa. Toiduga varustas meid peamiselt lähedalolevas Saunaaseme talus elav Jaan Hansen, kelle vend Sulev meid aegajalt külastas. Ta liikus ringi koos Lõhmuse-nimelise mehega, keda hüüti kapteniks. Naistele räägiti vähe

oma asjadest, isegi seda ei teadnud, kas punkris raadiosaatjat oli või mitte. Vennad Saalistes pidasid plaani Saksamaa kaudu Läände põgeneda, õppisid selleks isegi saksa keelt. Detsembri alguses said nad kuskilt teada, et Sulev Hansen on sisse kukkunud ja otsisid metsas uue punkri kohta, kuid ei leidnud.

14. detsembri hommikul ründas umbes 200 NKVD sõdurit punkrit. Neid märkas esimesena väljas viibinud Richard Saaliste, kes oma konest avas vastutule. Ta langes verisena punkri ukse juures. Artur Saaliste käskis meil kõigil tagaaknast väljuda ja minema hiilida, esimesena väljus Elmar Toomingas. Ta võttis endaga kaasa ka punkri ukse juures vaa-kuva Richardi, öeldes: "Mina oma venda nende kätte ei jäta!" Kõik teised, peale minu, said pihta juba metsas punkrist eemal olles – mingit marutuld seejuures polnud. Minu juurde jooksis pilusilmne sõdur ja lõi pussipäraga pähe. Siis ilmus kohale keegi eestlasest julgeolekumees, kes takistas edasist peksmist ja kutsus kohale NKVD velskri. Ta suhtus minusse heatahtlikult ka hiljem, tema nimi oli vist Tilling. Mind viidi Eidapere jaama lähedal seisva sõjaväeauto juurde, minu ees lohistati jalgupidi Richard Saaliste surnukeha, mis visati autole, ja kuhu upitati ka mind. Mis mahajäänud tapetutest sai, seda ma ei tea. Hiljem räägiti, et nad olevat heidetud punkri juures olevasse kaevu, kuid kui me seal 1992. a. käisime, siis mingeid inimluid me küll ei leidnud. Võib-olla maeti nad kusagile lähedusse. Mind viidi kõigepealt Pärnusse, kuid sõidutati paari tunni pärast edasi Pagarisse. Olin seal kaks kuud, algul kuulas mind üle keegi juut, kes pidevalt ähvardas ja rusikaid viibutas. Hilisem ülekuulaja oli palju viisakam. Lõpuks loeti ette kohtuotsus: 10 aastat sunnitööd. Vangilaagrast vabanesin 1957. aastal."

Jääb veel lisada, et ainult kaks kilomeetrit eemal soo ääres asus teine punker, kus samal ajal viibisid Evald Virkus, Ilmar Luus ja Kalju Hanniotti. Kuuldes tulistamist, põgenesid nad kiiresti eri suundades. Virkus varjas end Lelle lähedal talus ja arreteeriti peatselt, nii nagu kümned teisedki Saalistega seotud isikud. Nende ühine kohtutoimik sisaldab 24 nime (nende hulgas ka Vambola Oras, Erika Kuusk

ja Sulev Hanseni)<sup>22</sup>, Hanniotti tabati oktoobris 1950, Luus oktoobris 1951, mõlemad mõisteti surma. Kaua Saaliste punkris elanud Elmar Saar viibis sel ajal mujal ja tabati "Suure rongiröövi" ühe peaarorganisatorina 1951. aastal ning mõisteti samuti surma<sup>23</sup>. Hansenil ei õnnestunudki KGB haardest lahti rabeleda: ja pärast vabanemist 1957. a värvati ta agendiks "Olev"<sup>24</sup>.

Agendi "Välk" õige nimi on Adolf Lõhmus, sündis 1908. aastal Valgamaal Soorus<sup>25</sup>. Pärast Tondi sõjakooli lõpetamist suunati ta 1932. aastal soomusrongide rügementi Tapal, kust aga nooremleitnandina 5 aastat hiljem teenistusest vabastati. Põhjuseks oli skandaal ohvitseride kasiinos, kus Lõhmust süüdistati vägistamises, kaasteenijatelt raha väljapetmises ja muus<sup>26</sup>. 1941. aastal oli ta omakaitseleitnant Petseris, hiljem teenis Saksa armees, muu hulgas õppejõuna Newenklaui ohvitserikoolis Praha lähedal, kus kandis obersturmführeri paguneid. Julgeoleku 2-N osakonna agendiks värvati ta 19. aprillil 1948 järjekorranumbriga 115451 (hiljem numeratsioon muudeti)<sup>27</sup>. Veidi hiljem värvati agendiks-salainformaatoriks "Tulp" ka tema naine Asta-Virve (sündinud 1922, neiupeelvenimega Krüger), kes tegutses peamiselt tema sidepidajana. "Välku" kasutati hiljem paljudes vastutusrikastes

**Adolf Lõhmus**  
– KGB agent  
"Välk"



operatsioonides (1953. aasta järel kandis ta uut varjunime "Täht"). Muu hulgas oli tema see, kes koos teise agendiga "Võsa" unerohu "Neptun" abil 1954. aastal aitas kinni võtta Pärnumaa metsavennad Edgar Saaliste ja Hendrik Ensaare, kes hiljem surma mõisteti<sup>28</sup>. Ta saadeti ka laagrist vabanenud Otto Tiefi juurde, võitis kiiresti endise riigimehe usalduse ja lubas Tiefi koostatud mahuka käsikirja Soome kaudu Rootsi toimetada, mida ta muidugi ei teinud (viis selle hoopis Pagari tänavale)<sup>29</sup>. Adolf Lõhmus arvati arhiivagendina reservi 1960. aastal ja ta suri Tallinnas 1980. aastal.

Kuhu Richard Saaliste ja tema kaaslased on maetud, sellest julgeolekuarhiivid vaikivad. Arvatavasti jäeti tema neli kaaslast Eidapere metsas punkri juurde mulla alla, kuna metsavendade juht ise puhkab kuskil nimetus hauas Pärnus. Mõni veel elav KGB ohvitser võiks sellest rääkida, kuid on vähe lootust, et nad seda kunagi veel teevad. **T**

**JAAK PIHLAU (1937)**  
Arvutiteadlane.  
Kand kraad 1970 (DrPh)  
Tegevusala:  
Eesti lähiajaloo  
uurimine.



<sup>22</sup> ERAF, f 130, n 1, s 9329E, 6 köidet.

<sup>23</sup> 5. septembril 1951 ründas kolm ühendatud metsavendade salka rongi Viluvere ja Kõnnu raudteejaamade vahel, lõhates raudtee, tappes 3 valvesõdurit ja rööviti 210 tuhat rubla, mis teadaolevalt on suurim selletaoline aktsioon eesti metsavendluse ajaloos. Kõik 9 metsavenda (Erich Jerlet, Hendrik Jõearu, Jüri Koks, Evald Pärtel, Osvald Raadik, Elmar Saar, Alfred Sirel, Ain Tänav, Erich Viisut) olid varem seotud Saalistega. Aktsiooni valmistasid ette Saar ja Pärtel, lõhkamisoperatsiooni viis läbi ja oli kassapidajaks Jerlet ning operatsiooni üldjuhiks valiti vanim nende hulgast – Jüri Koks.

<sup>24</sup> ERAF, f 136, s 55976; aruandes f 131, n 1, s 375, l 170–171 iseloomustatakse teda positiivselt.

<sup>25</sup> ERAF, f 136, s 9438.

<sup>26</sup> ERA, f 495, n 7, s 298.

<sup>27</sup> ERAF, f 131, n 1, s 259, l 46.

<sup>28</sup> ERAF, f 129, n 1, s 18250, 3 köidet.

<sup>29</sup> ERAF, f 131, n 1, s 375, l 147–151. Lõhmust mainib Otto Tief ka oma mälestuste seniavaldata osas.